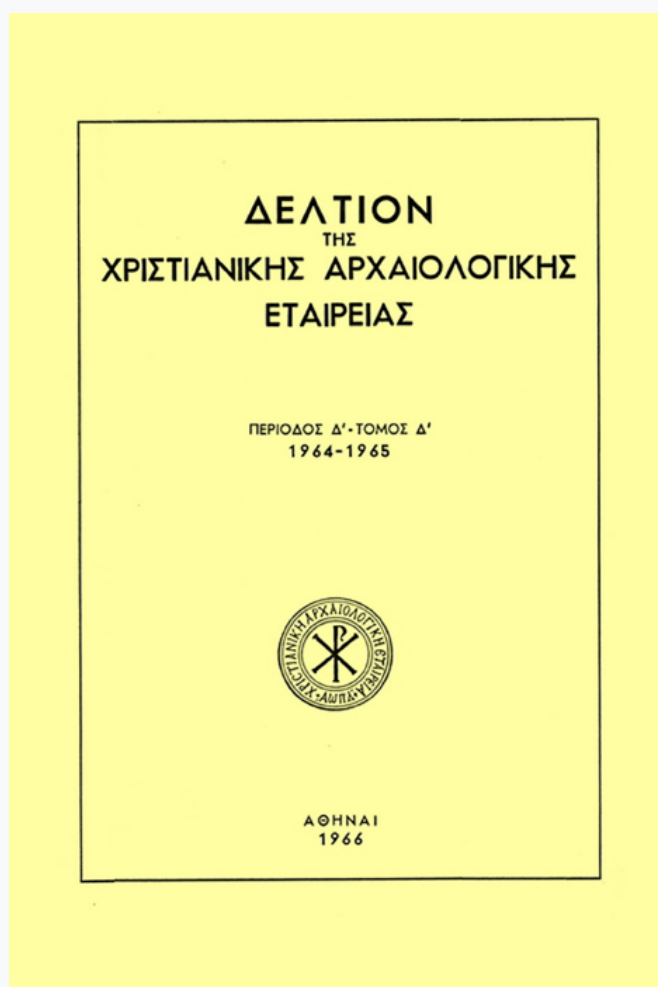

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 4 (1966)

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965)

Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.764](https://doi.org/10.12681/dchae.764)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1966). Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45). *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 4, 227-244. <https://doi.org/10.12681/dchae.764>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Συμπληρωματικά στοιχεία για ένα κατεστραμμένο
ναό της Βοιωτίας (πίν. 43-45)

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 4 (1964-1965), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Γεωργίου Α. Σωτηρίου (1881-1965) • Σελ. 227-244

ΑΘΗΝΑ 1966

ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ
ΓΙΑ ΕΝΑ ΚΑΤΕΣΤΡΑΜΜΕΝΟ ΝΑΟ ΤΗΣ ΒΟΙΩΤΙΑΣ
(Πίν. 43 - 45)

Ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἀγίου Νικολάου τῆς Αὐλίδος, στὸ Βαθὺ κοντὰ στὴν Χαλκίδα εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ μνημεῖα ποὺ χάθηκαν πιά γιὰ πάντα : κατεδαφίσθηκε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ αἰῶνα μας, θῦμα τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἐπιπολαιότητος τῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς. Ἔχασε ἔτσι ὁ τόπος ἓνα κομψὸ κτήριον τῆς Ἑλληνικῆς μεσοβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς, καὶ ἡ ἐπιστήμῃ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἔργο τέχνης. Σήμερα, ἓνα ἀπλὸ ξυλόστεγο ἐκκλησάκι, μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀγίου Νικολάου καὶ πάλι, ὑψώνεται στὴν θέσῃ τοῦ κατεδαφισμένου ναοῦ.

Στὸν Λαμπάκη, ποὺ ἄρχιζε μὲ ἐνθουσιασμό στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα τὴν μελέτῃ τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς χώρας, χρωστᾶμε τὰ πιὸ σπουδαῖα ἀπὸ τὰ διασωθέντα τεκμήρια τοῦ Ἀγίου Νικολάου : Δύο φωτογραφίες, τὴν κάτοψιν τοῦ ναοῦ, καὶ μία μικρὴ περιγραφὴ στὸ Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας¹. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψή του² φαίνεται πὼς κανεὶς πλέον, ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὴν μεσαιωνικὴ τέχνη δὲν ξαναεῖδε τὸν ὠραῖο ναὸ τῆς Αὐλίδος, ὡς τὴν ἡμέρα ποὺ κατεδαφίσθηκε.

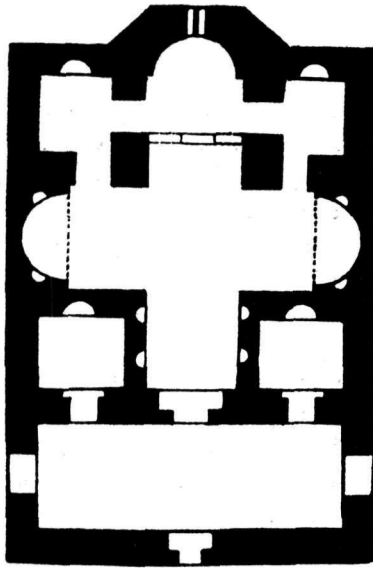
Σκοπὸς τοῦ μικροῦ αὐτοῦ σημειώματος εἶναι νὰ προσθέσῃ ὅ,τι εἶναι δυνατὸν στὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν. Παρουσιάζει λοιπὸν, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὰ ἄγνωστα λείψανα ποὺ βρίσκονται ἀκόμα ἐπὶ τόπου, καὶ ὠρισμένα τεχνικῆς φύσεως στοιχεῖα ποὺ μποροῦν νὰ προκύψουν ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ τῶν ντοκουμέντων τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Τὰ ρητὰ μεγέθη ποὺ ὑπολογίζονται ἀπὸ αὐτὸν τὸν συνδυασμὸ, ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβῆ σχεδίασιν τομῶν καὶ ὀψων τοῦ χαμένου μνημείου, ἢ σπουδαιότητα τοῦ ὁποίου, νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὴν μηχανικὴ αὐτὴ ἐργασία. Μερικὲς παρατηρήσεις στὸ τέλος, συμβάλλουν στὴν κατανόησιν τῶν προβλημάτων, καὶ εὐκολύνουν τοὺς συσχετισμοὺς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ ναοῦ, μὲ ἄλλων τῆς Ἑλληνικῆς Σχολῆς.

Ἡ κάτοψις ποὺ σχεδίασε ὁ Λαμπάκης (εἰκ. 1) καταχωρημένη στὸ ἀρχεῖο του μὲ τὸν ἀριθμὸ 1850, ἔχει δημοσιευθῇ ἀρκετὲς φορὲς σὲ διάφορες μελέ-

1. Περ. Α', τ. 2, Ἀθῆναι 1894, σ. 55.

2. Στίς 2 Ὀκτωβρίου 1894.

τες¹ σχετικές κυρίως με τὸν σπάνιο τύπο τοῦ μνημείου. Τὸ σχέδιο δὲν ἔχει κλίμακα, ἀλλὰ εὐτυχῶς διασώθηκαν² οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, 11,90×8,55 μ. Ἡ κάτοψη εἶναι πολύτιμη, ἀν καὶ δὲν παύει νὰ εἶναι ἀτελής, ὅπως καὶ ἄλλα σχέδια τοῦ Λαμπάκη³: Δὲν σημειώνονται τὰ ἀνοίγματα καὶ δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις τῶν θόλων. Εὐκόλα μπορεῖ κανεὶς νὰ συμπληρώσῃ τὰ

Εἰκ. 1. Ἁγιος Νικόλαος Αὐλίδος.
Κάτοψις Λαμπάκη.

ἀνοίγματα, τῶν ὁποίων τὰ ἀκριβῆ μέγεθῃ ὑπολογίζονται μετὰ τὴν μέθοδο τοῦ ἀκολουθεῖ, ἢ παράλειψις ὅμως τῶν ἐνδείξεων ἦταν μοιραία⁴. Μόνο ἀόριστοι ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν πλέον γιὰ τὴν κάλυψη τῶν τεσσάρων γωνιακῶν διαμερισμάτων, καθὼς καὶ τοῦ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας.

Οἱ δύο φωτογραφίες τοῦ Λαμπάκη, καταχωρημένες μετὰ τοὺς ἀριθμοὺς

1. Γ. Λαμπάκης, Δ.Χ.Α.Ε., περ. Α', τ. 2, 1894, σ. 56, καὶ *Mémoire sur les antiquités chrétiennes de la Grèce*, Athènes 1902, σ. 18, εἰκ. 19, E. Weigand, *Byz. Zeit.* 1914, XXIII, σ. 177, εἰκ. 3, Μ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1931, σ. 137, εἰκ. 14, καὶ Α. Κ. Ὁρλάνδος, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 117, εἰκ. 13.

2. Βλ. Γ. Λαμπάκη, Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄνωτ., σ. 55.

3. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, εἰς Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 115 καὶ τ. Ζ', 1951, σ. 168.

4. Στὴν περιγραφὴ τοῦ Δελτίου (ἐνθ' ἄν.) δὲν ἀναφέρεται τίποτα σχετικόν.

1845 και 1846, αποτελούν την βάση για όλα όσα ακολουθούν¹. 'Η μία από αυτές (του Πίν. 43,2) έχει δημοσιευθῇ από την κυρία Σωτηρίου παλαιότερα², ἡ δεύτερη εἶναι τελείως ἀνέκδοτη.

'Η πρώτη φωτογραφία δείχνει τὸ μνημεῖο ἀπὸ βορειο-ἀνατολικά· ἡ δεύτερη ἀπὸ τὴν βορεινὴ πλευρὰ μόνον (Πίν. 44). 'Ισως αὐτὸ νὰ εἶναι μία ἐνδειξις ὅτι ἡ νότια ὄψη τοῦ ναοῦ σωζόταν σὲ πολὺ χειρότερη κατάσταση, ἂν καὶ φαίνεται ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἐκκλησία στὰ 1894 ἦταν πολὺ παραμελημένη καὶ ἡμιερείωμένη³.

'Απὸ τὴν κάτοψη, καὶ τὶς δύο φωτογραφίες (ποὺμποροῦν νὰ θεωρηθοῦν κεντρικὲς προβολές τοῦ κτηρίου) γίνεται ὁ ὑπολογισμὸς διαφόρων ὀριζοντίων καὶ κατακορύφων μεγεθῶν, καὶ μὲ αὐτά, ἡ σχεδίασις τῶν ἄλλων βασικῶν ὀρθῶν προβολῶν ποὺ μᾶς λείπουν : Δύο τομῶν καὶ μιᾶς ὀψεως. Τὰ ἀκόλουθα ἐξηγοῦν μὲ συντομία τὴν γεωμετρικὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιήθηκε· ἕνα τελείως ὑποτυπῶδες σύστημα φωτογραμμετρίας⁴.

Στὸ σχέδιο τῆς εἰκ. Γ' τὰ στοιχεῖα τοῦ προοπτικοῦ πίνακος 45 (πρόκειται γιὰ τὴν φωτογραφία τοῦ Πίν. 44) σχεδιάζονται σὲ κλίμακα 50 φορές μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν γνωστὴν κάτοψη τοῦ μνημείου. 'Ο προσδιορισμὸς τοῦ ὀπτικοῦ κέντρου Κ' στὴν κάτοψη Β γίνεται ἀπὸ τὸ σημεῖο τομῆς τῆς ΔΚ' (ἄξονος τῆς κεφαλῆς τοῦ σταυροῦ τοῦ ναοῦ) καὶ τῆς Κ'Η προεκτάσεως τῆς ΙΗ. Τὸ Ι βρίσκεται στὸ μέσον τοῦ πλάτους τῆς βορείας πλευρᾶς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, πρᾶγμα ποὺ φαίνεται ὅταν συγκριθοῦν οἱ δύο φωτογραφίες. 'Υπολογίζεται ἔτσι ὅτι τὸ ὀπτικὸ κέντρο βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 27,20 μ. ἀπὸ τὸν ναό.

'Η διεύθυνσις τοῦ πίνακος εἶναι κάθετος στὸ μέσον τῆς διχοτόμου τῆς ὀπτικῆς γωνίας ΖΚ'Θ. 'Η ἀκριβὴς του θέσις καθορίζεται ὅταν τὰ γνωστὰ ἀπὸ τὴν φωτογραφία μεγέθη A_1A_3 καὶ $\Delta_1\Delta_3$ περιορισθοῦν ἀπὸ τὴν ὀπτικὴν γωνία ΖΚ'Η.

'Ο προσδιορισμὸς στὴν τομὴ Α, τοῦ ὀπτικοῦ κέντρου Κ'' γίνεται ἀπὸ τὴν κάθετο στὸ μέσον τοῦ πίνακος καὶ τὴν γνωστὴν ἀπόσταση $K''O = K'A = 27,20 \mu.$ 'Ο

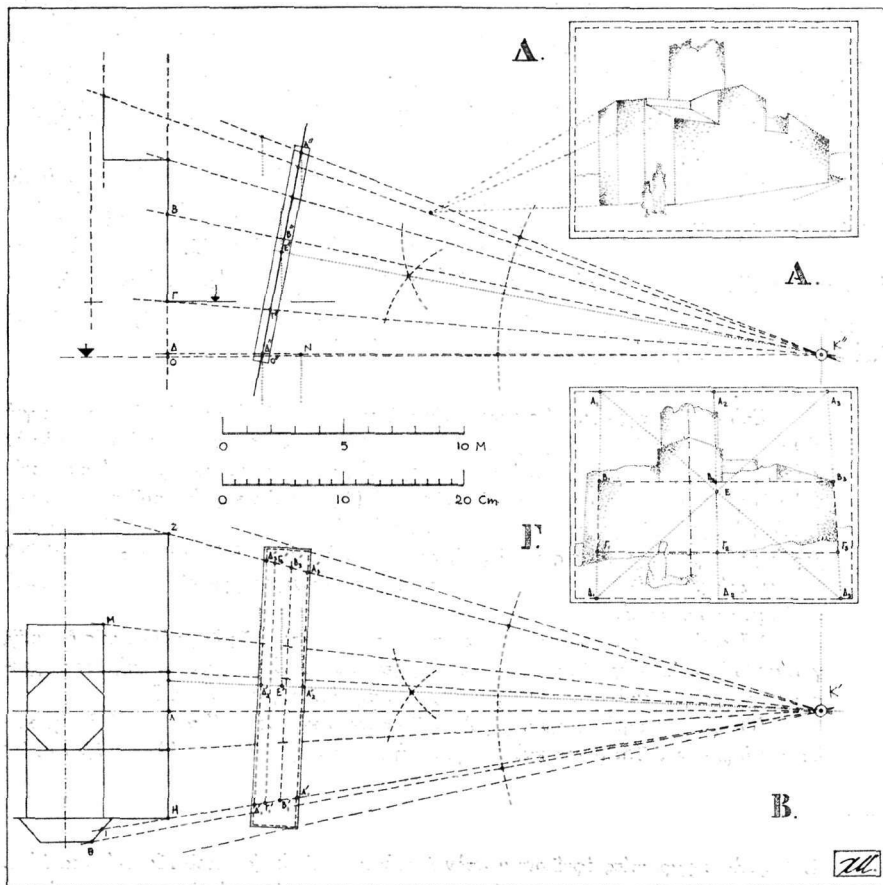
1. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου κ. Μαν. Χατζηδάκη, γιὰ τὴν ἄδεια χρησιμοποίησεως τῶν φωτογραφιῶν καὶ τῆς ἀναδημοσιεύσεως τοῦ μνημείου.

2. Εἰς Α.Ε. 1931, σ. 138, εἰκ. 15.

3. 'Ο σφαιρικὸς θόλος τοῦ τρούλλου εἶχε πέσει, τὰ κεραμίδια εἶχαν ἐξαφανισθῇ ἀπὸ τὶς στέγες καὶ ὅλα τὰ ἀνοίγματα εἶχαν φραχθῇ, τελείως πρόχειρα μὲ τοιχοποιία· βλ. Πίν. 43,2 καὶ 44.

4. Μόνον ὡς ὑποτυπῶδες μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθῇ, ὅταν ληφθοῦν ὑπ' ὄψει οἱ ἐκτεταμένες σύγχρονες ἐφαρμογὲς τῆς φωτογραμμετρίας στὴν ἀρχαιολογία καὶ ἰδίως στὴν τεκμηρίωση καὶ τὴν μελέτη τῶν μνημείων. Προχ. βλ. R. J a n i c o t, La stéréophotogrammétrie au service de l'Architecture, Congrès de la Société Internationale de Photogrammétrie, La Haye, 1948 καὶ H. B o n n e v a l, Utilisation de la photogrammétrie aux levés architecturaux, Bull. de la Section de Géographie du Comité des travaux historiques et scientifiques, 1958 - 59, p. 12.

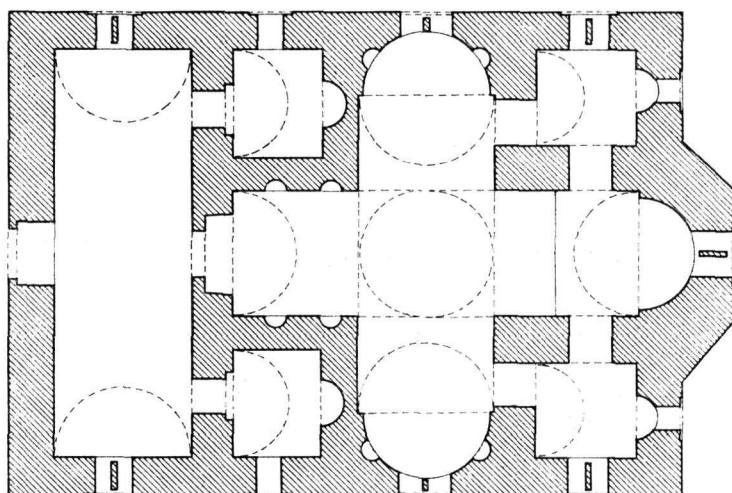
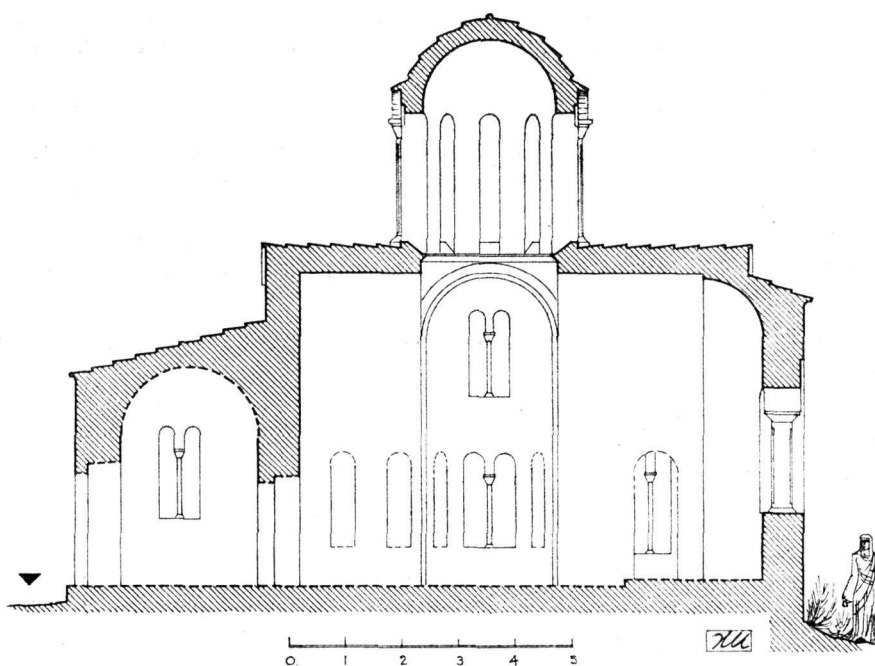
κεκλιμένος πίναξ καθορίζεται από τὸ γνωστὸ ὕψος του, καὶ τὴν διαφορὰ πλάτους $\Delta_1\Delta_3 - A_1A_3$ πού μεταφέρεται σὲ ἀντιστοιχία ἀπὸ τὴν κάτωψη στὴν τομή.

Εἰκ. 2. Γεωμετρικὴ μέθοδος ὑπολογισμοῦ μεγεθῶν,
ἀπὸ τὶς σωζόμενες φωτογραφίες τοῦ μνημείου.

Μετὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ὁπτικοῦ κέντρου καὶ τοῦ προοπτικοῦ πίνακος, καὶ στὶς δύο προβολές, μπορεῖ μὲ εὐκολία νὰ γίνη ἡ γραφικὴ ἀναγωγὴ κάθε μεγέθους ἀπὸ τὴν φωτογραφία (δηλ. τὸν προοπτικὸ πίνακα) στὴν κάτωψη καὶ στὴν τομή. Ἔτσι, μὲ ἀκρίβεια ὑπολογίζονται τὰ παρακάτω μεγέθη¹:

1. Ἡ μέτρησης ὅλων τῶν ὑψῶν γίνεται ἀπὸ τὴν σταθερὴ ἀφετηρία τῆς γραμμῆς $\Gamma_1\Gamma_3$. Σὲ ὅλα τὰ σχέδια σημειώνεται ἡ βᾶσις αὕτη τῶν μετρήσεων.

Εικ. 3. "Αγιος Νικόλαος Αύλιδος. Κάτοψις και κατά μήκος τομή. "Αναπαράστασις.

Ἐξωτερικὸ πλάτος τρούλλου 3,15 μ.—Πλάτος παραθύρου Β. Διακονικοῦ 0,62 μ.

Ἐξωτερικὸ πλάτος νάρθηκος 3,70 μ.—Πλάτος παραθύρου νάρθηκος 0,62 μ.

Τέρμα Δυτικῆς κεραίας, ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ τρούλλου 3,95 μ.—Ύψος ὀρίζοντος — 2,40 μ.

Πλάτος παραθύρου τρούλλου 0,35 μ.—Πλάτος παραθύρου Β. κεραίας κάτω 0,90 μ.

Ἐσωράχια διπλῶν τόξων παραθύρων τρούλλου $h = 8,63$ μ.—Ἐσωράχια παραθύρων τρούλλου $h = 8,37$ μ.

Σωζομένη κορυφὴ ἀετωμάτων $h = 5,90$ μ.—Ἐσωράχια μεγάλου τόξου παραθύρου κεραίας $h = 5,30$ μ.

Ἐπίθημα κιονίσκου ἄνω παραθύρου κεραίας $h = 4,47$ μ.—Σταθερὰ γραμμὴ B_1B_3 3,62 μ.

Ποδιὰ ἄνω παραθύρου κεραίας $h = 3,36$ μ.—Ἐσωράχιο τόξου κάτω παραθύρου κεραίας $h = 2,65$ μ.

Ἀνώτατον στέγης προθέσεως $h = 4,20$ μ.—Ἀνώτατον στέγης νάρθηκος $h = 4,70$ μ.

Μέγιστον σωζ. κόγχης ἱεροῦ $h = 5,10$ μ.—Ποδιὰ παραθύρου κόγχης ἱεροῦ $h = 1,28$ μ.

Μὲ τὰ μεγέθη αὐτὰ καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα, σχεδιάστηκαν οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν εἰκόνων 3, 4, 5.

Ἡ κάτοψις (εἰκ. 3) συμπληρώνεται κατ' ἀρχὴν μὲ τὰ παράθυρα τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς βορείας πλευρᾶς, καὶ μὲ ὅμοια συμμετρικὰ στὴν νοτία. Γιὰ τοὺς θόλους ὑπάρχει βεβαιότης ἀναπαραστάσεως μόνο γιὰ τὸ κεντρικὸ τμήμα. Στὰ γωνιακὰ διαμερίσματα θὰ ὑπῆρχαν μᾶλλον κατὰ μῆκος διατεταγμένες καμάρες. Αὐτὸ φαίνεται πιθανώτερο γιὰτὶ συμβαδίζει μὲ τὸ γενικώτερο ἀρχαϊκὸ πνεῦμα τῆς συνθέσεως τοῦ μνημείου¹ ἀλλὰ συμβιβάζεται καὶ μὲ τὴν λειτουργία τους ὡς παρεκκλησίων². Τὸ σχῆμα τους δὲν εἶναι ἀκριβῶς τετράγωνο, καὶ ἔτσι μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ ἀποκλεισθοῦν φουρνικὰ ἢ ἀσπίδες σὲ λοφία. Ἐγκάρσια διατεταγμένες καμάρες ἐπίσης ἀποκλείονται· πολὺ σπάνια χρησιμοποιοῦντο σὲ σταυροειδεῖς ναοὺς³.

Γιὰ τὴν κάλυψη τοῦ νάρθηκος κανένα στοιχεῖο δὲν ὑπάρχει. Βέβαιον εἶναι μόνο, τὸ ὅτι δὲν εἶχε τὴν συνηθισμένη στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους σταυροεπίστεγη μορφή, γιὰτὶ ἡ δυτικὴ κεραία τοῦ σταυροῦ, σταματοῦσε στὸν τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Μὲ μεγάλες ἐπιφυλάξεις προτείνεται ἡ κυλινδρική καμάρα⁴, ἢ τρία σταυροθόλια. Τὸ παράθυρο τῆς βορείας πλευρᾶς του, μᾶλλον δὲν ἐπέτρεπε σφαιρικοὺς θόλους, παρὰ μόνον ἴσως χαμηλωμένα φουρνικὰ.

Στὴν κατὰ πλάτος τομὴ τῆς εἰκ. 4, τὰ μόνα ἄγνωστα στοιχεῖα εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔχουν σχεδιασθῇ μὲ διακεκομμένες γραμμές. Τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν τοῦ

1. Βλ. Μ. Σωτηρίου, 'Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας, Α.Ε. 1931, σ. 138. Οἱ κατὰ μῆκος κυλινδρικοὶ θόλοι χαρακτηρίζουν ὅλους τοὺς πρωίμους σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς, βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Θ', 1961, σ. 9 - 20.

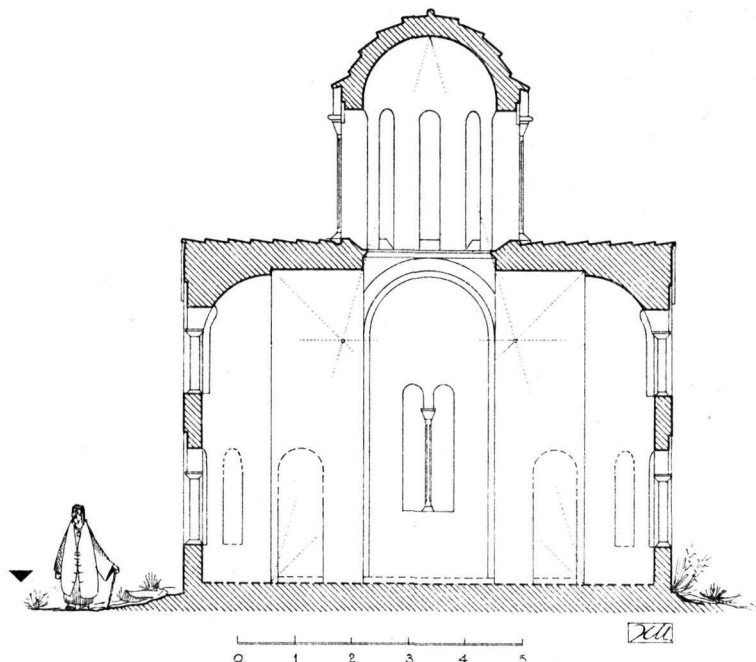
2. Σὲ παρόμοια περίπτωσις παρεκκλησίων στὸ ναὸ τοῦ Νερὲς κοντὰ στὰ Σκόπια, τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα καλύπτονται μὲ τρούλλους.

3. Βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, 'Ἀγνωστος βυζαντινὸς ναὸς τῆς Λακωνίας, Ἑλληνικά, τ. 15, Θεσσαλονίκη, 1957, σ. 89.

4. Ἴσως νὰ ὑπῆρχε καὶ ἐδῶ μία τάσις γιὰ ἀρχαϊκώτερες λύσεις· πρβλ. νάρθηκες ναῶν Σκριποῦς, καὶ Ἐπισκοπῆς Εὐρυτανίας.

σταυροῦ ὑπολογίζεται ὅταν ἀφαιρεθοῦν ἀπὸ τὸ γνωστὸν ὕψος τῆς κορυφῆς τοῦ αὐτώματος τὸ πᾶχος τῆς καμάρας, ποὺ δὲν θὰ ξεπερνοῦσε τὰ 30 ἑκατοστὰ τοῦ μέτρου¹. Ἔτσι, τὸ μέγιστον ὕψος τῶν καμαρῶν θὰ ἦταν 5,55 μ. περίπου, ἀπὸ τὴν κάτω σταθερὰ γραμμὴ.

Τὸ ἐσωτερικὸ ὕψος τοῦ τρούλλου ἐπίσης ὑπολογίζεται² ὅταν στὸ μέγι-

Εἰκ. 4. Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος. Τομὴ κατὰ πλάτος. Ἀναπαράστασις.

στο τῶν ὑψομέτρων τῶν παραθύρων τοῦ προστεθῆ τὸ πᾶχος τῶν τόξων (ἕως 15 ἑκατ.) καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἡμιδιάμετρος τοῦ τυμπάνου του, δηλ. 1,15 μ. Προκύπτει ἔτσι ὕψος μέγιστο 9,67 μέτρων.

Ἀκόμα, δὲν ὑπάρχει βεβαιότης γιὰ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς ἐκκλησίας. Μία ἐνδειξις μόνον σώθηκε. Στὴν βορεία πλευρὰ διακρίνεται μία ὀριζοντία ὀδοντωτὴ ταινία (Πίν. 44) στὸ ὕψος ἀκριβῶς τῆς κάτω σταθερᾶς γραμμῆς, ποὺ πιθανῶς ἔδειχνε ἐξωτερικὰ τὴν βάση τῶν παραθύρων καὶ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου³. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι, μόνον ἔτσι πραγμα-

1. Ὅπως οἱ συνηθισμένες λίθινες καμάρες τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς.

2. Ὑποτίθεται ὅτι τὸ σφαιρικὸν τμήμα ἄρχιζε ἀμέσως ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἐξωράχια τῶν τόξων τῶν παραθύρων τοῦ τρούλλου, ὅπως γινόταν συνήθως.

3. Ὁμοία περίπτωσις οἱ λίθινες ζώνες τῆς Παναγίας, καὶ τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά.

τοποιοῦνται δύο γεωμετρικὲς σχέσεις, οἱ ὁποῖες δὲν φαίνεται νὰ εἶναι τυχαῖες. Πραγματικὰ οἱ χαράξεις τριγωνισμοῦ ποὺ ἔχουν ἤδη διαπιστωθῇ σὲ ἄλλα μνημεῖα¹ συμπίπτουν καὶ ἐδῶ μὲ ἀπόλυτὴ ἀκρίβεια, καὶ ἓνα τέλειο τετράγωνο διαγράφεται στὴν τομὴ (εἰκ. 4) ἐφ' ὅσον τὸ ὕψος τῶν καμαρῶν συμπίπτει μὲ τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ σταυροῦ.

Στὴν κατὰ μῆκος τομὴ (εἰκ. 3) ἄγνωστα μένουν τὰ ὕψη τῶν ὑπερθύρων τῶν εἰσόδων, τῶν μικρῶν κογχῶν, καὶ τῆς πλαγίας εἰσόδου τῆς προθέσεως.

Στὴν ὄψη (εἰκ. 5) ὑπάρχει θέμα ἀναπαραστάσεως γιὰ διάφορα στοιχεῖα ποὺ φαίνονται ἤδη στὶς φωτογραφίες τοῦ 1894, κατεστραμμένα. Ἔτσι στὸν τροῦλλο, συμπληρώνονται οἱ κιονίσκοι καὶ τὰ μαρμάρινα τόξα τῶν παραθύρων τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ ὑποδοχές. Συμπληρώνονται ἐπίσης οἱ ὀδοντωτὲς ταινίες τῶν ὁποίων σωζόταν τὰ ἄκρα στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ, καθὼς καὶ οἱ κιονίσκοι τῶν διλόβων παραθύρων τοῦ νάρθηκος καὶ τῆς προθέσεως, στὰ ὁποῖα διακρίνονται τὰ πλίνθινα τόξα τῶν λοβῶν. Σχεδιάζονται τέλος τὰ κεραμίδια, παρόμοια μὲ ἄλλων ἐκκλησιῶν τῆς ἰδίας ἐποχῆς.

Ἡ σημερινὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Νικολάου (Πίν. 43,1) φαίνεται ὅτι κατέλαβε τὴν θέση ἀκριβῶς τῆς παλιᾶς, καὶ κτίσθηκε ἐν μέρει ἀπὸ τὰ ὑλικά τῆς κατεδαφίσεως. Εἶναι τύπου βασιλικῆς μὲ ξύλινη στέγη καὶ ἡμιεξάγωνη κόγχη τοῦ ἱεροῦ. Μία μικρὴ ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ τὴν νοτίᾳ εἰσοδο μνημονεῖ τὸν χρόνον ἀνεγέρσεως καὶ ἴσως καὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ παλαιοῦ ναοῦ.

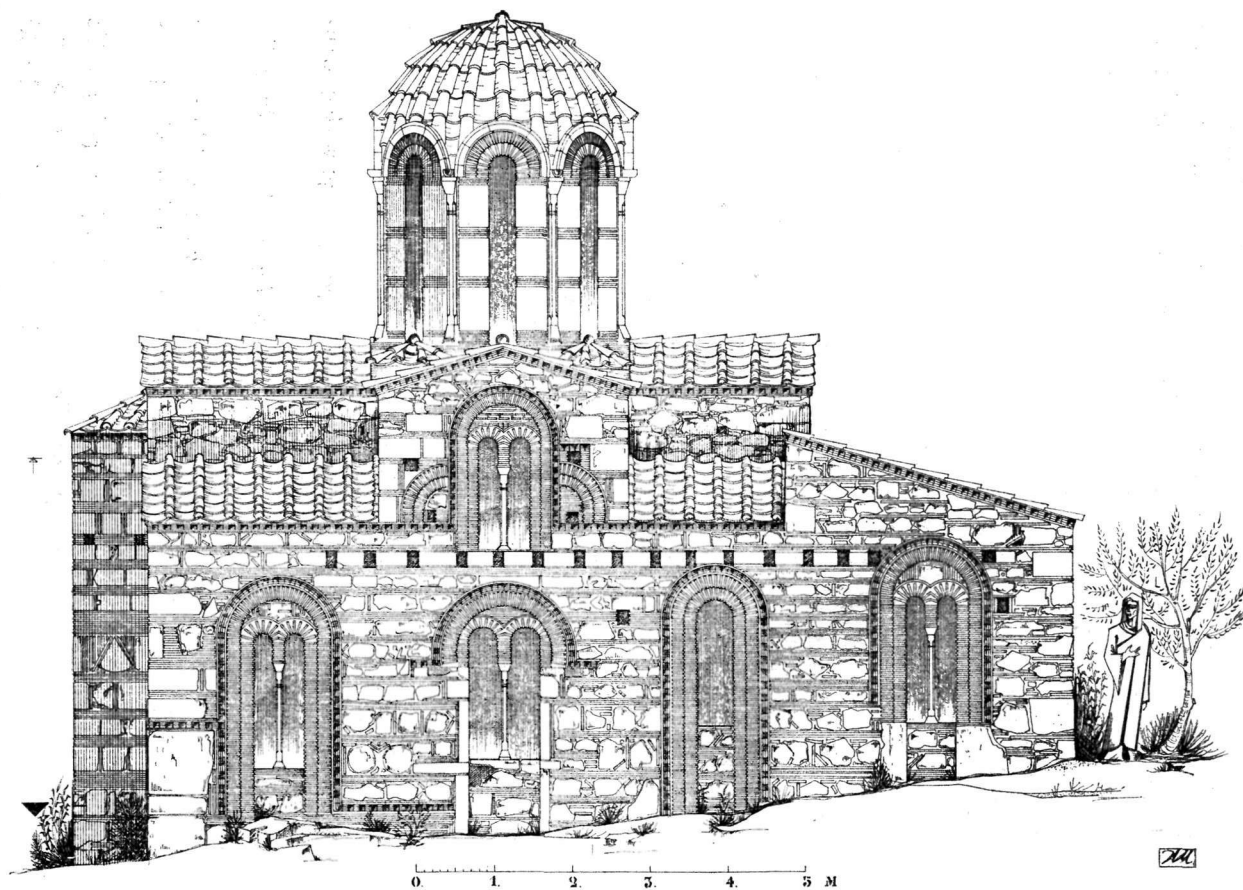
Ἀγ(ι)ος † Ν(ι)κ(όλαος) 11 Ἀπριλ(ίου) 1914 Θ.Χ.Π.

Τίποτα δὲν διακρίνεται ἀπὸ τοὺς τοίχους τοῦ μνημείου². Μόνο κατὰ μῆκος τῆς Δυτικῆς πλευρᾶς καὶ παράλληλα μ' αὐτὴν σώζονται μερικὲς μεγάλες λαξευμένες πέτρες³ καὶ λείψανα παλαιοῦ τοίχου. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὰ θεμέλια τῆς δυτικῆς ὀψευς τοῦ νάρθηκος.

1. Βλ. Ν. Μουτσοπούλου, 'Ο Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρὰ τὴν Κάρυστον, Ἀρχεῖον Εὐβοικῶν μελετῶν, Η', 1961, σ. 233 κ.ε. καὶ τοῦ Ἰδίου, Harmonische Bau-schnitte in den Kirchen vom typ Kreuzförmigen innenbaus im griechischen Kernland, Byz. Zeit, 55 (1962), σ. 274 - 291.

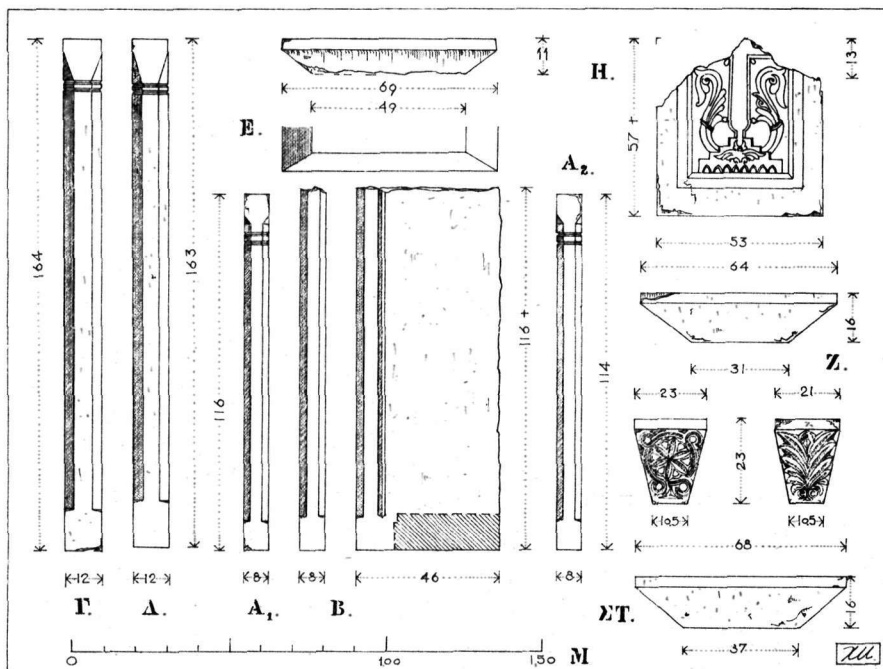
2. Βέβαια, δὲν ὑπάρχουν οὔτε θεμέλια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος, ὅπως πίστευε ὁ Λαμπάκης (Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄνωτ. καὶ Mémoire sur les antiquités..., σ. 18). Ὁ ἀρχαῖος ναὸς καὶ ἡ πηγὴ ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας, βρέθηκαν ἓνα χιλιόμετρο περίπου ἀνατολικώτερα, κοντὰ στὴν παραλία, κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ ἀειμνήστου Ι. Θρεψιδῆ. Προχ. βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας, 1956, σ. 37. Ἡ σημερινὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς, Βαθύ, εἶναι ἀρχαία (βλ. P a u l y s, Realencyclopädie III₁) ἀλλὰ ἀσφαλῶς βρισκόταν σὲ χρῆση καὶ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα βλ. Ν. S v o r o n o s, Le cadastre de Thèbes, Paris 1959, σ. 19 καὶ 55.

3. Προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίσματα. Τὴν 2α χρῆση ἀρχαίου ὑλικοῦ στὸ μνημεῖο ἀναφέρει καὶ ὁ Λαμπάκης (Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄν.) καθὼς καὶ ὁ U l r i c h s (βλ. Reisen und Forschungen in Griechenland, Berlin, 1863, II, σ. 40) ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἐπίστευε ὅτι ὁ Ἅγιος Νικόλαος εἶχε πάρει τὴ θέση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος.

Εικ. 5. "Άγιος Νικόλαος Αΰλιδος. Βορείη ὄψις. Ἀναπαράσταση.

Στὸν νεώτερο ναό, ἔχουν ἐνσωματωθῇ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀσφαλῶς ἀνῆκαν στὸ μνημεῖο, ἐκτὸς ἴσως ἀπὸ ἓνα ποὺ εἶναι μᾶλλον μεταγενέστερο. Στὴν εἰκόνα 6, δίδονται τὰ σχέδια καὶ οἱ διαστάσεις ὅλων τῶν γλυπτῶν μελῶν. Γιὰ ὅλα (πλὴν τοῦ Η) ἔχει γίνῃ χρῆσις λευκοῦ σκληροῦ μαρμάρου.

Εἰκ. 6. "Άγιος Νικόλαος Αὐλίδος.

Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἐνσωματωμένα στὸν νεώτερο ναό.

Οἱ δύο κιονίσκοι Α₁ καὶ Α₂ πλαισιώνουν τὸ παράθυρο τῆς νοτίας πλευρᾶς. Δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθῇ τὸ πλάτος τους.

Ὁ κιονίσκος Β σχηματίζει τὸ κατώφλι τῆς νοτίας εἰσόδου. Δὲν σώζεται ὁλόκληρο τὸ ὕψος του.

Ὁ κιονίσκος Γ στηρίζει τὸ ὑπέρθυρο τοῦ ἰδίου ἀνοίγματος. Δὲν σώζεται ὁλόκληρο τὸ πλάτος του. Ὁ κιονίσκος Δ σχηματίζει τὸ ὑπέρθυρο τῆς βορείνης εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ.

Οἱ κιονίσκοι Α₁, Α₂ καὶ Β ἀσφαλῶς ἀνήκουν σὲ δίλοβα παράθυρα. Τὸ ὕψος 1,14 μ. τῶν δύο πρώτων, προσαρμόζεται στὰ πλευρικὰ παράθυρα τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ. Οἱ κιονίσκοι Γ καὶ Δ ἴσου μεγέθους καὶ πολὺ μεγαλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους πιθανώτατα ἀνῆκαν στὸν τροῦλλο. Οἱ διαστάσεις τους προσαρμόζονται ἀπόλυτα μὲ αὐτὲς τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς εἰκ. 5.

Τὸ ἐπιθήμα διαχωριστικοῦ κιονίσκου Ε, ἔχει κτισθῇ στὴν ποδιὰ τοῦ νοτίου παραθύρου τοῦ νέου ναοῦ. Δὲν διακρίνεται ἂν ὑπάρχῃ διακόσμησις, οὔτε μπορεῖ νὰ μετρηθῇ τὸ πλάτος του.

Στὴν δυτικὴ εἴσοδο ἐνσωματώθησαν δύο ἀκόμα ἐπιθήματα κιονίσκων, τὸ Ζ καὶ τὸ ΣΤ. Τὸ πρῶτο (εἰκ. 6, Ζ) διακοσμεῖται μὲ ἀνθέμιο ἀπὸ σχηματοποιημένα φύλλα¹. Τὸ θέμα δὲν εἶναι πολὺ συνηθισμένο σὲ ἐπιθήματα μικρῶν κιονίσκων, ἢ τεχνικὴ ὅμως εἶναι πολὺ ὑψηλῆς στάθμης. Ἡ σκληρότης τοῦ ὕλικου, διαφαίνεται στὸν τρόπο τῆς ἐργασίας (Πίν. 45,1).

Ἡ διακόσμησις τοῦ δευτέρου ἐπιθήματος γίνεται μὲ ἓνα ἐξάφυλλο ρόδακα ποὺ περιλείεται μὲ ταινία. Τὸ θέμα εἶναι πολὺ κοινὸ στοὺς μέσους βυζαντινοὺς χρόνους, ἂν καὶ δὲν ἔπαψε νὰ χρησιμοποιῇται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ² (Πίν. 45,1).

Οἱ ἄλλες ἐπιφάνειες καὶ τῶν δύο ἐπιθημάτων μένουν ἀκόσμητες.

Πάνω ἀπὸ τὴν δυτικὴ εἴσοδο ἔχει ἐντοιχισθῇ τὸ ἀνάγλυφο Η (εἰκ. 6, Η καὶ Πίν. 45, 2). Εἶναι ἀπὸ μάρμαρο κόκκινο μὲ λευκὰ ἀποχρώσεις καὶ δὲν σώζεται ἀκέραιο. Διακοσμεῖται μὲ ἓνα σταυρὸ στηριζόμενο σὲ βαθμιδωτὴ βάση καὶ δύο σχηματοποιημένους βλαστοὺς μὲ φύλλα, δεξιὰ καὶ ἀριστερά. Ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τοῦ ἀναγλύφου εἶναι ἄγνωστη. Ἡ τεχνικὴ, τὸ θέμα, καὶ προπαντὸς τὸ σχῆμα τῶν φύλλων σὲ γενικὲς γραμμὰς καὶ σὲ λεπτομέρειες κάνουν τὸ γλυπτὸ αὐτό, παρόμοιο μὲ τὸ σωζόμενο στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιον Ἀλιβερίου³. Εἶναι ἀσφαλῶς ἀπλούστερο ἀπὸ ἐκεῖνο, ἀλλὰ ἡ συγγένεια τῶν δύο ἀναγλύφων εἶναι φανερὴ. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ τοποθετηθῇ χρονολογικὰ στὸν 14^ο αἰῶνα, ὅπως καὶ ἐκεῖνο τοῦ Ἀλιβερίου⁴ ἀλλὰ χωρὶς ἀπόλυτη βεβαιότητα. Δὲν φαίνεται πάντως νὰ εἶναι σύγχρονο μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

Ἡ διάταξις τῆς κατόψεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ἔχει προκαλέσει ἀπὸ παλιὰ τὴν προσοχή, λόγῳ τῆς πρωτοτυπίας τῆς. Ἡ ἐκκλησία τῆς Αὐλίδος

1. Παρόμοια ἐπιθήματα μὲ ἀνθέμια, ἀλλὰ μὲ λιγώτερα φύλλα καὶ διαφορετικὴ τεχνικὴ βλ. προχ. εἰς G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, Πίν. 62, ἀρ. 7, A. C. Orl and os, *Monuments byzantins de Chios*, II, Athènes 1930, Πίν. 36, e, καὶ R. S cr a n t o n, *Corinth XVI, Mediaeval Architecture*, Princeton 1957, Πίν. 27, ἀρ. 85, A.M. 203. Μετὰ δυσκολίας διακρίνονται στὶς φωτογραφίες τῆς συλλογῆς Λαμπάκη, ὅμοια ἐπιθήματα στὰ δύο παράθυρα τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τῆς παλιᾶς ἐκκλησίας.

2. Βλ. Μ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, A.E., 1931, σ. 151 - 152, εἰκ. 36 καὶ Δ.Χ.Α.Ε., περ. Δ', τ. II, Πίν. 50. Παρόμοιο ἐπιθήμα μὲ ροζέττα βλ. εἰς R. S cr a n t o n, ἐνθ' ἄν. Πίν. 29, ἀρ. 114, A.M. 416. Στὸ ἀδημοσίευτο ἐπιθήμα, ἀρ. 1146, τοῦ Μεσ. Μουσείου Χαλκίδος, ἀπαντοῦν τὰ δύο θέματα, τῶν φύλλων καὶ τοῦ ρόδακος, συγχρόνως. Θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθῇ ὁ ἀνάλογος τρόπος τῆς ἐργασίας, καὶ ἡ πλήρης ὁμοιότης τῶν θεμάτων τοῦ γλυπτοῦ, μὲ τὰ δημοσιευόμενα τοῦ Ἀγίου Νικολάου.

3. Βλ. A. K. Ὁ ρ λ ἄ ν δ ο ν, εἰς A.B.M.E., τ. Ζ', 1951, σ. 138, εἰκ. 6.

4. Ἐνθ. ἄνωτ.

μπορεῖ νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνήκει σὲ δύο συγχρόνως ἐνδιαφέρουσες ομάδες ναῶν. Στους τύπου ἐγγεγραμμένου σταυροῦ μὲ ἀπομονωμένα τὰ γωνιακὰ διαμερίσματα, καὶ στους ἐγγεγραμμένους τρικόγχους. Ἔτσι στὴν πρώτη περίπτωση ἔχει παραλληλισθῇ μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Παντελεήμονος στὸ Nerès κοντὰ στὰ Σκόπια¹ (1164) καὶ τοὺς μικρασιατικούς ναοὺς τοῦ Aladja Aila² καὶ τοῦ Čanlı Kilisse³. Στὴν δεύτερη περίπτωση⁴ μὲ τὸν ναὸ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τῆς Ἀκροπόλεως τοῦ Ani⁵, τὸν Ἅγιο Νικόλαο τοῦ χωριοῦ Πύλη (Βίνεσι) τῆς Πρέσπας⁶ καὶ τὸν ναῖσκο τοῦ Σωτῆρος στὴν Θεσσαλονίκη⁷.

Ἐδῶ μποροῦν νὰ προστεθοῦν μερικὲς λέξεις γιὰ τὴν θέση τοῦ μνημεῖου ἀνάμεσα στους δύο τύπους, κρινόμενη ὅχι μόνον ἀπὸ τὴν διάταξη τῆς κατόψεως, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴν θεώρηση τῶν μορφῶν στὸν χῶρο.

Ἡ γενικὴ ἐντύπωση λοιπόν, εἶναι ὅτι ἐπικρατοῦν τελείως τὰ χαρακτηριστικὰ ἐνὸς ναοῦ σταυροειδοῦς. Ὁ ἐγγεγραμμένος σταυρὸς διαγράφεται ἐντονα στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο⁸, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ μὲ τὴν ταπείνωση τῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων καὶ τὴν προβολὴ τῶν κεραίων. Ἡ προβολὴ αὕτῃ τονίζεται μὲ τὰ στοιχεῖα ἀκριβῶς ἐκεῖνα, ποὺ χαρακτηρίζουν τοὺς σταυροειδεῖς ναοὺς : Τὰ ἀετώματα, καὶ τὰ ψηλὰ τοποθετημένα δίλοβα παράθυρα.

Εἶναι φανερό ὅτι γιὰ τὴν κάλυψη ἐνὸς τεταρτοσφαιρίου, τὸ ἀέτωμα δὲν

1. Βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 70, 71, καὶ 150, M. Σωτηρίου, *A.E.* 1931 σ. 137 καὶ N. Mavrodinov, *L'église à nef unique et l'église cruciforme en pays Bulgare*, Sophia 1931, σ. 66, εἰκ. 77· βλ. ἐπίσης γιὰ τὴν ἰδίᾳ ἐκκλησίᾳ εἰς N. P. Kondakov, Macedonia, Πετρούπολις 1909, σ. 174, 175, εἰκ. 109-112· βλ. ἀκόμα συσχετισμὸ μὲ τὸν ναὸ τοῦ νεκροταφείου τῆς Καισαριανῆς εἰς E.M.M.E., I, Γ', 1933, σ. 164.

2. Κατὰ τὸν Mavrodinov, ἐνθ' ἄνωτ. Ὑπάρχουν ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ἀρχικὴ μορφὴ τοῦ ναοῦ· βλ. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, σ. 318, W. M. Ramsay - G. L. Bell, *The thousand and one churches*, London 1909, σ. 340₁ καὶ Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1942, σ. 387. Φαίνεται ὅτι ἡ σύγκρισις ἔγινε μὲ τὴν κάτοψη ποὺ εἶχε δημοσιεύσει παλαιότερα ὁ Strzygowski, εἰς *Kleinasein*, Leipzig 1903, σ. 139, εἰκ. 105.

3. Κατὰ τὸν Mavrodinov, ἐνθ' ἄν. Ἐκεῖ γίνεται παραλληλισμὸς καὶ μὲ τοὺς ναοὺς τῆς Ἀρμενικῆς Μονῆς τοῦ Sanahin· βλ. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien 1918, σ. 99, εἰκ. 42.

4. Βλ. E. Weigand, *Das Theodosioskloster*, B.Z. 1914, XXIII, σ. 185, 188 καὶ A. K. Ὁρλάνδου, εἰς A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 115.

5. Βλ. τὴν κάτοψη εἰς J. Strzygowski, ἐνθ' ἄν., σ. 106, εἰκ. 105. Βλ. ἐπίσης G. Millet, *L'école*, σ. 84.

6. Βλ. σχετικῶς Σ. Πελεκανίδου, *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 57.

7. Ἐνθ' ἄν. Βλ. ἐπίσης σχέδια καὶ παρατηρήσεις εἰς A. Ξυγγοπούλου, *Τέσσαρες μικροὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1952, σ. 69, 74, 75, 83.

8. Βλ. M. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν. σ. 137.

είναι ή πιό σωστή λύσις. Δεν χρησιμοποιήθηκε σχεδόν ποτέ για προέχουσες κόγχες ιερών, ή μη έγγεγραμμένων τρικόγχων. Για τους έγγεγραμμένους, τὰ παραδείγματα είναι τόσο λίγα ώστε νὰ μὴν μπορῇ νὰ βγάλῃ κανεὶς γενικὰ συμπεράσματα¹. Ἄν ἐξαιρεθοῦν τὰ ἀετώματα τῶν ἀρμενικῶν ναῶν, στοὺς ὁποίους ἡ ἐσωτερικὴ διάταξις δὲν ἐδέσμευε καὶ πολὺ τίς μορφολογικὰς λύσεις τῶν ὤψεων², ὁ τονισμὸς τοῦ ἀετώματος τοῦ Ἁγίου Νικολάου μόνον σὰν προσπάθεια μιμήσεως τῶν μορφῶν τοῦ σταυροειδοῦς μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ. Δὲν εἶναι ἐξ ἄλλου μοναδική ἢ περίπτωσις³ αὕτη.

Αὐτὸ γίνεται ἄλλωστε φανερὸ καὶ μετὰ τὰ δῖλοβα παράθυρα: Ὅπως φαίνεται στὴν ἀναπαράστασις τῆς εἰκ. 4, τὰ ψηλότερα παράθυρα τῶν κεραίων διεισδύουν στὰ τεταρτοσφαίρια. Αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ δύσκολα τὸ δέχεται κανεὶς στοὺς μεσοβυζαντινοὺς Ἑλληνικοὺς ναοὺς. Ὑπάρχουν βέβαια παραδείγματα διεισδύσεων σὲ παλιότερα βυζαντινὰ κτήρια⁴ ἀλλὰ στὴν ἐποχὴ αὕτη, εἴτε σὲ κόγχες ἱεροῦ, εἴτε σὲ πλευρικὰ τεταρτοσφαίρια, σχεδὸν ποτὲ⁵ δὲν συναντᾶται κάτι παρόμοιο. Αὐτὸ μάλιστα, θὰ μπορούσε νὰ ὀδηγήσῃ καὶ σὲ σκέψεις διαφορετικῆς ἀναπαραστάσεως τοῦ κτηρίου στὸ σημεῖο αὐτό⁶, ἂν καὶ τὸ πρᾶγμα φαίνεται μᾶλλον ἀπίθανο.

1. Στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πύλης, Πρέσπας (βλ. Σ. Πελεκανίδου, ἔνθ' ἄνωτ., εἰκ. 9 καὶ Πίν. XVI, 2) δὲν σώζονται δυστυχῶς στοιχεῖα γιὰ τὴν ἀναπαράστασις τῆς στέγης. Στὸν ναῖσκο τοῦ Σωτήρος τῆς Θεσσαλονίκης ὑπάρχουν καμπύλα ἀετώματα (βλ. Α. Ξυγγόπουλον, ἔνθ' ἄν., εἰκ. 36) καὶ τίποτα δὲν μαρτυρεῖ στὸ ἐξωτερικόν, τὴν ὑπαρξὶ χορῶν (ἔνθ' ἄν., σ. 83).

2. Βλ. G. Millet, L'école..., σ. 152, 154, βλ. παραδείγματα εἰς J. Strzygowski, ἔνθ' ἄν., εἰκ. 81, 82, 188, 189, 381 κ.ά.

3. Βλ. παραδείγματα Ἁγίου Βασιλείου Ἀπιδεῶν, Προδρόμου Ζαραφῶνας καὶ Παναγίας τῆς Σεκελιᾶς τῆς Χίου, ὅπου μονόκλιτες βασιλικὲς μετὰ τροῦλλο, ἐμφανίζονται ἐξωτερικὰ σὰν σταυροειδεῖς έγγεγραμμένοι· βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, εἰς Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', σ. 134.

4. Ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως.

5. Ἴσως, μόνο σὲ μερικὰς εἰδικὰς περιπτώσεις, ὅπως στὶς κρύπτες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκά (βλ. R. W. Schultz - S. H. Barnsley, The Monastery of St. Luke of Stiris, in Phocis, London 1901, εἰκ. 23, σ. 34) καὶ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὰ Καμπιά (ἔνθ' ἄν., Πίν. 57) ἢ ἀκόμα στὸν Λουτρῶνα τῆς Καισαριανῆς· βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Β', Ἀθῆναι 1958, σ. 104, εἰκ. 114.

6. Ὁ Λαμπάκης τοῦλάχιστον, δὲν κάνει λόγο γιὰ κανονικὰς πλευρικὰς κόγχας, ἀλλὰ ἀναφέρει «ἡμικύκλια» καὶ «χοροὺς» ἀφίνοντας κάποια ἀσάφεια στὸ θέμα. Μία λογικὴ λύσις θὰ ἦταν νὰ σταματοῦσε ἡ κοιλὴ ἐπιφάνεια σὲ κάποιο ὕψος, καὶ ψηλότερα ἀντὶ τεταρτοσφαιρίου νὰ ὑπῆρχε ἓνα ἀπλὸ τύμπανο, ὅπως στὴν πρόθεσις καὶ τὸ διακονικὸ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά (Schultz - Barnsley, ἔνθ' ἄν., Πίν. 1) ἢ στὰ κογχάρια τῶν παραθύρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου τῆς Βαράσοβας (Α. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 120, εἰκ. 17). Ἡ πολὺπλοκὴ μορφή ποὺ θὰ προέκυπτε δὲν ἱκανοποιεῖ. Ἐπίσης δὲν φαίνεται πιθανὸ νὰ ἦταν εἰκονικὰ τὰ παράθυρα, γιὰτὶ δὲν θὰ εἶχε κανένα λόγο ἡ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀπόφραξή τους μετὰ εὐτελεῖ τοιχοποιία (Πίν. 44).

Τίποτα δὲν μαρτυρεῖ τὴν ὑπαρξὴ τῶν κογχῶν, ἐξωτερικά. Ἀντιστρόφως, ἡ ἰδιομορφία τῆς κατόψεως μὲ τὴν εἰδικὴ λειτουργία τῶν μεμονωμένων γωνιακῶν χώρων, ὑποδηλώνεται μὲ τὰ μεγάλα παράθυρα χρήσιμα γιὰ τὸν φωτισμὸ τους, καὶ ποὺ δὲν εἶναι τόσο συνηθισμένα σὲ κοινούς σταυροειδεῖς ναοὺς.

Οἱ ἐξωτερικὲς ὀψεις τοῦ μνημείου, παρέχουν πολλὰ ἀξιόλογα στοιχεῖα, ποὺ βοηθοῦν σὲ μορφολογικοὺς συσχετισμοὺς καὶ κάνουν βέβαιη τὴν χρονολόγησή του στὶς ἀρχὲς τοῦ 11ου αἰῶνα· χρονολόγησις ποὺ ἔχει ἤδη γίνῃ παραδεκτὴ ἀπὸ ὅλους¹.

Ἡ τοιχοποιία παρουσιάζεται ἀρκετὰ κανονικὴ, δὲν ἔχει ὅμως ἀκόμα φτάσει τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα τῶν λίγῳ μεταγενεστέρων ναῶν². Διπλὲς σειρὲς τούβλων³ χωρίζουν τοὺς δόμους, μεταξὺ τῶν λίθων τῶν ὁποίων, δὲν παρεμβάλλονται πάντοτε κατακόρυφα τοῦβλα, ἀλλὰ τὶς περισσότερες φορὲς μικρὰ πλίνθινα κομμάτια τοποθετημένα στὴν σειρὰ καθ' ὕψος⁴. Ἡ χρῆσις ἀκόμα ἀρχαίου ὕλικου ποὺ ἐφαρμόζεται στὴ δομὴ, κυρίως τῆς βάσεως τοῦ κτηρίου, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Ὅλα ὁδηγοῦν στὴν τοιχοποιία τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, καὶ στὰ χρόνια λίγῳ μετὰ τὸ 1000, πρᾶγμα ποὺ ἔχει ἤδη παρατηρηθῇ⁵.

Σὲ μερικὰ σημεῖα ἀκόμα, διακρίνονται τὰ λοξὰ τοῦβλα ποὺ σχηματίζουν ὀρθὰ ἢ ἀντίστροφα Κ. Εἶναι ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο ποὺ προοιωνίζει τὶς κεραμοπλαστικὲς διακοσμῆσεις καὶ θυμίζει ἔντονα ἄλλα μνημεῖα τῆς ἰδίας πάντοτε ἐποχῆς⁶. Μερικὰ σύνθετα σχήματα, ἀπὸ λεπτὰ τοῦβλα κοσμοῦν τέλος, ἄλλα σημεῖα τῆς προσόψεως (εἰκ. 7).

Τὰ παράθυρα εἶναι κατασκευασμένα ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τοῦβλα, μὲ διπλὰ τοξωτὰ πλαίσια καὶ ἐξωτερικὰ ὀδοντωτὲς ταινίες, ποὺ φθάνουν ὡς τὸ δάπεδο. Ἡ μορφή αὐτὴ τοῦ ἀνοίγματος ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν στάθμη τοῦ δαπέδου εἶναι χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ μνημεῖο, καὶ θυμίζει τὰ ὠραῖα σύνθετα παράθυρα τοῦ Ὁσίου Λουκά, μὲ μόνη τὴν διαφορὰ ὅτι ἀντὶ μαρμαρίνων θωρακίων, ἐδῶ ὑπάρχουν χαμηλὲς κτιστὲς ποδιές, πάνω στὶς ὁποῖες στηρίζοταν οἱ διαχωριστικοὶ κιονίσκοι. Τὸ κάτω παράθυρο τῆς κεφαλῆς, εἶναι κάπως διαφορετικόν· τὰ πλίνθινα πλαίσιά του σταματοῦν ψηλότερα, στὶς γενέσεις τῶν τόξων, καὶ ἔτσι πα-

1. Γ. Λαμπάκης, Δ.Χ.Α.Ε., ἐνθ' ἄν., σ. 56, Μ. Σωτηρίου, Α.Ε., 1931, σ. 138, G. Millet, L'école, σ. 84, Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν., σ. 117.

2. Στὴν περίπτωσι τοῦ Ἀγίου Νικολάου τονίζονται συνεχεῖς ὀριζόντιοι ἄρμοι ἀλλὰ οἱ λίθοι εἶναι πρόχειρα λαξευμένοι. Στὴν κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ ἀντιστρόφως οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς λίθους εἶναι ὀρθογωνισμένοι.

3. Βλ. G. Millet, L'école, σ. 232.

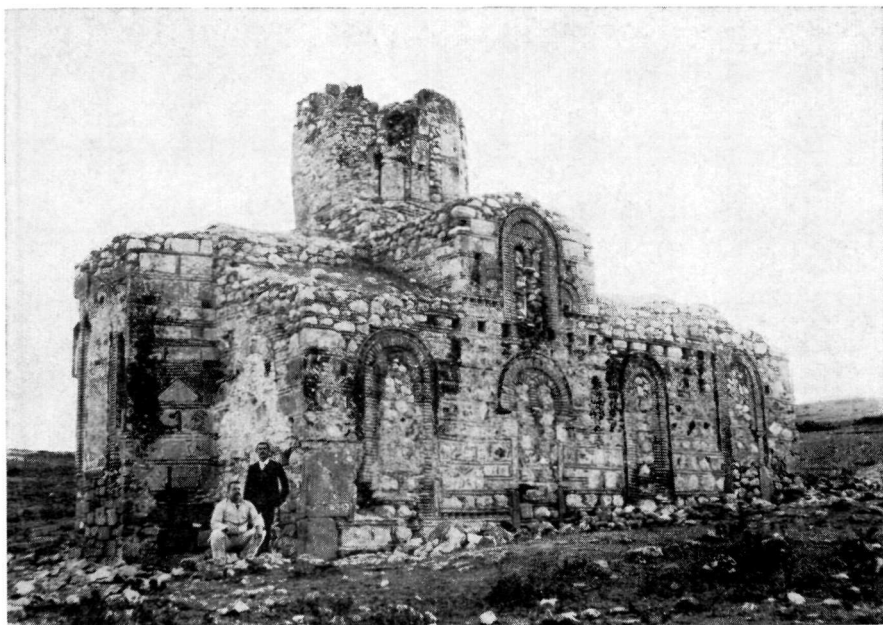
4. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν.

5. Μ. Σωτηρίου, ἐνθ' ἄν.

6. Α. Κ. Ὁρλάνδος, ἐνθ' ἄν., εἰκ. 16 καὶ Ἑλληνικά, τ. 15, σ. 93.

1. Ἡ νεώτερη ἐκκλησία (1914).

2. Ὁ ὀψις τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας ἀπὸ ΒΑ
(φωτ. Λαμπάκη, 1894).

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΛΙΔΟΣ

Ἀποψις τοῦ ναοῦ ἀπὸ Β

(φωτ. Λαμπάκη, 1894).

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΓΑΙΔΟΣ

1

2

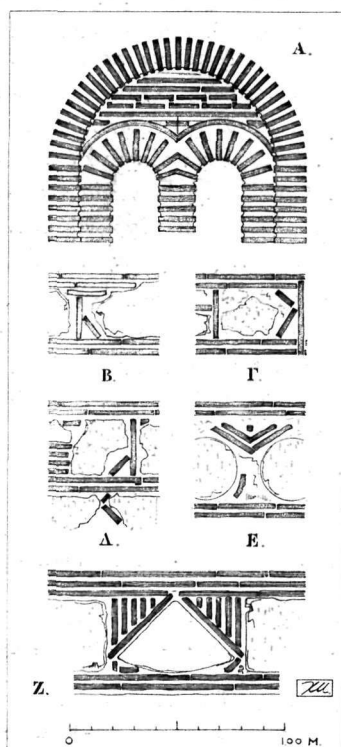

3

Ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐντοιχισμένα στήν νεώτερη ἐκκλησία.
ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΥΛΙΔΟΣ

ρουσιάζει ομοιότητα με ὅμοια τοῦ Ἀγίου Δημητρίου τῆς Βαράσσοβας¹ καὶ τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ πάλι. Τὸ ἐξωτερικὸ τόξο του εἶναι ἐλαφρὰ πεταλόμορφο².

Τὰ τύμπανα τῶν διλόβων παραθύρων, εἶχαν ὀριζόντια καὶ κατακόρυφα τοῦ-

Εἰκ. 7. Ἅγιος Νικόλαος Αὐλίδος.
Κεραμικὰ κοσμήματα.

βλα σὲ κάποιο κλειστὸ σχῆμα, ποὺ δυστυχῶς δὲν διασώθηκε. Μόνο στὸ ἐπάνω παράθυρο τῆς κεραίας ὑπάρχουν σειρὲς ἀπὸ κεραμοπλαστικά (εἰκ. 7 Α). Πρόκειται γιὰ τὸν ἀπλούστερο τύπο κεραμικῶν κοσμημάτων, γιὰ τὸν ὁποῖο

1. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Α.Β.Μ.Ε., τ. Α', 1935, σ. 119, εἰκ. 16.

2. Πρόκειται γιὰ κατασκευαστικὴ ἀτέλεια ἢ γιὰ μία δειλὴ πρώτη ἀπόπειρα, ποὺ ἀργότερα θὰ πάρῃ οὐσιαστικὸ νόημα; Τὸ πρόβλημα παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Γιὰ τὰ πεταλόμορφα βλ. Α. Κ. Ὁρλάνδου, Τὸ πεταλόμορφο τόξον ἐν τῇ βυζαντινῇ Ἑλλάδι, Ε.Ε.Β.Σ., τ. ΙΑ' (1935), σ. 411 κ.έ.

έχει γίνει ήδη λόγος από τον κ. Megaw¹. Στην Καπνικαρέα², στους 'Αγίους Θεοδώρους Βαμβακᾶ Μάνης³, στην Παναγία τοῦ 'Οσίου Λουκά⁴ καὶ στὴν Σωτήρα Λυκοδήμου⁵ θὰ συναντήσῃ κανεὶς τὸ ἴδιο στοιχεῖο σὲ ἀπλὲς σειρές, ἢ ἀνάμεσα σὲ ἄλλα πρὸς πολὺπλοκα κεραμικὰ διακοσμητικὰ.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἀκόμα ἡ μεγάλη χρῆσις ὀδοντωτῶν ταινιῶν στὴν ἐκκλησία τοῦ 'Αγίου Νικολάου : 'Αντίθετα πρὸς τὸν σχεδὸν σύγχρονο ναὸ τῆς Βαράσοβας⁶ φαίνεται ὅτι οἱ ταινίες εἶχαν γενικευθῇ. Δὲν τονίζουν μόνον ὠρισμένες βασικὲς γραμμές, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται καὶ σὰν αὐτοτελῆ διακοσμητικὰ⁷. Τὸ πρᾶγμα πάντως δὲν πρέπει νὰ ἐκπλήσῃ γιατί τοὺς 'Αγίους 'Αποστόλους τῶν 'Αθηνῶν⁸ καὶ στὴν Παναγία τοῦ 'Οσίου Λουκά⁹, μνημεῖα σχετικὰ πρῶϊμα καὶ τὰ δύο, γίνεται κατάχρησις ὀδοντωτῶν ταινιῶν.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς κεραίας διαμορφώνονται τεταρτοκυκλικά τυφλὰ ἀψιδώματα μὲ διπλᾶ τόξα¹⁰. Κατὰ μῆκος τῆς βορείας πλευρᾶς διακρίνονται δοκοθήκες σὲ σειρά· ἴσως ἄλλοτε νὰ ὑπῆρχε ἐκεῖ ξύλινη στοά¹¹. Τὸν τροῦλλο τέλος, κοσμοῦσαν ἐνθετοὶ μαρμάρινοι κιονίσκοι καὶ τοξωτὰ μαρμάρινα γεῖσα¹². Εἶναι φανερό ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τροῦλλο τοῦ λεγομένου 'Αθηναῖκοῦ τύπου, ἀσφαλῶς ἀπὸ τοὺς πρὸς πρῶϊμους¹³. Οἱ πλευρὲς τοῦ τυμπάνου του, σχηματίζονταν μὲ μεγάλους ὀρθογωνισμένους λίθους¹⁴ σὲ τρεῖς δόμους, χωριζομένους καὶ πάλι μὲ διπλὲς σειρὲς τούβλων.

1. H. Megaw, The chronology of some middle byzantine churches, B.S.A., XXXII, σ. 118.

2. H. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 119, εἰκ. 5 Α.

3. H. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, B.S.A., XXXIII, σ. 143, εἰκ. 2, ἀρ. 4.

4. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄν., Πίν. II.

5. H. Megaw, The chronology..., Πίν. 31, ἀρ. 4.

6. Βλ. Α. Κ. 'Ορλάνδου, A.B.M.E., τ. Α', 1935, σ. 119.

7. 'Όπως στὴν κεραία τοῦ σταυροῦ, τῆς Β. ὤψεως, δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἄξονα.

8. Βλ. E.M.M.E., I(B'), 1929, σ. 78 καὶ H. Megaw, ἐνθ' ἄν., σ. 129.

9. Βλ. Schultz-Barnsley, ἐνθ' ἄν., Πίν. 9, 10 καὶ H. Megaw, ἐνθ' ἄν., σ. 93 καὶ 129.

10. Βλ. G. Millet, L'école, σ. 207, 208 καὶ H. Megaw, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 127, σημ. 3, ὅπου γίνεται συσχετισμὸς μὲ ὅμοια τεταρτοκύκλια τῆς Καπνικαρέας καὶ τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Λουκισίων.

11. Γιὰ τὶς ξύλινες στοᾶς τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς βορείου 'Ελλάδος βλ. Α. Εὐγγεροπούλου, Τέσσαρες μικροὶ βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 81, 82.

12. Οἱ ὑποδοχὲς τῶν κιονίσκων φαίνονται σαφέστατα στὶς φωτογραφίες τῆς συλλογῆς Λαμπάκη. Φαίνεται ὅτι δὲν τις εἶχε διακρίνει ὁ Millet, γιατί ἀναφέρει ὅτι ὁ τροῦλλος ἦταν ὅμοιος μὲ τοῦ καθολικοῦ τῆς Καισαριανῆς. Βλ. L'école, σ. 194.

13. 'Όπως καὶ τῶν 'Αγίων 'Αποστόλων 'Αθηνῶν καὶ τῆς Παναγίας τοῦ 'Οσίου Λουκά· σχετικὰ καὶ εἰς I. Κορυμάνου ὁδόν, Τεχνικὰ Χρονικά, τεύχ. 224, 1963, σ. 1-11.

14. 'Όμοια περίπτωσις, μὲ τρεῖς ἐνιαίους λίθους, εἰς τὸν 'Αγιο Γεώργιο Λουκισίων· βλ. Α. Κ. 'Ορλάνδου, A.B.M.E., τ. Γ', 1937, σ. 170, εἰκ. 3, 4.

Ἡ μεγάλη ἀξία τοῦ μνημείου γίνεται φανερή ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ προηγήθηκαν. Βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ πρῶτα μιᾶς μεγάλης σειρᾶς ἐκκλησιῶν μὲ ἓνα ὠρισμένο χαρακτῆρα, ποὺ μετὰ τὸ ἔτος 1000, ἀναπτύχθηκε στὴν Νότιο Ἑλλάδα καὶ στὴν Πελοπόννησο. Ἄν καὶ ἡ πλήρης μελέτη του εἶναι πιά ἀνέφικτη, τὰ λίγα στοιχεῖα ποὺ σώθηκαν ἀπὸ τὴν καταστροφή, εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὴν ἀξιολόγησή του.

Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ

R É S U M É

ÉLÉMENTS COMPLÉMENTAIRES
POUR UNE ÉGLISE DÉTRUITE EN BÉOTIE.
(Pl. 43 - 45)

L'église byzantine de Saint Nicolas à Aulis, démolie depuis 1914 (remplacée maintenant par une petite chapelle, à toit de charpente), est connue par deux photos et un plan imparfait, appartenant à la collection de documents de Lampakis (1894).

Une supputation des dimensions précises basée sur des éléments pris dans ces documents et sur une méthode géométrique, nous permet d'établir exactement deux coupes et la façade nord du monument perdu.

Une série des éléments architecturaux conservés sur place, à savoir meneaux des fenêtres, chapiteaux etc., ont été étudiés parallèlement.

Enfin sont ajoutées quelques remarques sur les formes du monument, la maçonnerie, les fenêtres, la coupole, les ornements céramoplastiques etc. Les formes extérieures et la disposition des éléments principaux du bâtiment sont celles des églises du type de la croix inscrite avec coupole, bien que le type exact du monument est d'un intermédiaire entre le tri-conque inscrits et le cruciforme.

CH. BOURAS